

میراث آقای نظامی

در نظام تربیتی و آموزشی قدیم ایران، حکمت عبارت بود از فراگیری کلام و فلسفه و نظامی از این دو بهره کافی برده بود. تمامی آثار به یادگار مانده از نظامی به‌خصوص مخزن الاسرار، اقبال‌نامه و مقدمه تمام مثنوی‌هایش، نشان از حکمت‌دانی او دارد. آثار به یادگار مانده از نظامی که شامل پنج گنج و دیوان قصاید و غزلیاتش می‌شود در سه زمینه کلامی، اخلاقی و عرفانی قابل توجه و تأمل جدی است.

حکمتی که در آثار او می‌بینیم، همان حکمت ایرانی است که دنباله حرکت فردوسی یا همان حکمت اشراقی است. نظامی توانسته است در قالب مثنوی‌ها و داستان‌های کوتاه و بلند خود رفتار نیک و زندگی متعالی را تعلیم دهد. با نگاهی به اشعار نظامی می‌بینیم که او با به نظم کشیدن قصه‌های گوناگون توانسته است چگونگی رفتار انسان را در ارتباط با هم‌نوعان خود چه در زندگی فردی و چه در جامعه و زندگی جمعی ترسیم کند و تعلیم دهد. از این‌رو او چهره‌ای پیش‌رو در جریان ادبی قرن ششم محسوب می‌شود.

غیر از ابیات پراکنده‌ای که از دیوان نظامی باقی مانده، تمام شهرت او برای پنج مثنوی مشهوری است که از او به یادگار مانده و به عنوان «پنج گنج» یا «خمس نظامی» شهرت دارد. این پنج مجموعه داستانی عبارتند از مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت‌پیکر و اسکندرنامه.

اول - مخزن الاسرار

نخستین مثنوی نظامی گنجوی، شاعر ایرانی است. نظامی این کتاب را به «ملک فخرالدین بهرامشاه بن داوود» والی آذربایجان تقدیم کرد. این کتاب دربرگیرنده خواندن مردم به خودشناسی، خداشناسی و گزینش ویژگی‌های پسندیده اخلاقی بوده و با این بیت آغاز می‌شود:

بسم‌ا... الرحمن الرحیم / هست کلید در گنج حکیم

مخزن الاسرار در ۲۰ مقاله سروده شده است. در آغاز هر یک از مقالات نظامی سعی کرده که در مورد موضوع آن مقاله سخن به میان آورد و نکات عرفانی و اخلاقی آن را مورد بررسی قرار دهد. بعد از آن برای این که به راحتی بتواند در ذهن خوانندگان خود نفوذ کند با بیان حکایت‌های شیرین آن مطلب را به شکل زیبایی به نظم درآورده و در پایان معمولاً سعی بر آن بوده که در چند بیت سخنان خود را خلاصه کرده و به نتیجه‌ای که می‌خواسته دست یابد.

دوم - خسرو و شیرین

«خسرو و شیرین» عنوان اثری منظوم و عاشقانه است. این منظومه، داستان عشق خسرو پرویز پادشاه بزرگ شاهنشاهی ساسانی و شاهزاده ارمنی، شیرین، که بعدها ملکه ارمنستان می‌شود را روایت می‌کند.

این کتاب دومین منظومه نظامی و معروف‌ترین اثر و به عقیده گروهی از سخن‌سنان شاهکار اوست. در حقیقت نیز، نظامی با سرودن این دومین کتاب پس از مخزن الاسرار راه خود را می‌یابد و ادامه مسیر می‌دهد. نظامی در این اثر روابط عاشقانه را به شیوه‌ای نشان می‌دهد و بررسی می‌کند که به ساختار امروزی داستان‌های عاشقانه نزدیک است.

داستان عاشقانه خسرو و شیرین را به غیر از نظامی، فردوسی در شاهنامه و شاعران دیگر هم آورده‌اند و نسخه‌های مختلفی از آن با عنوان‌های «شیرین و فرهاد» هم موجود است. برخی معتقدند این داستان ریشه در فولکلور دارد. منصور یاقوتی معتقد است خسرو و شیرین یا شیرین و فرهاد از داستان‌های کردی منطقه کرمانشاه بوده و نظامی که مادری کرد داشته با این داستان آشنا بوده و آن را بازسازی کرده است.

سوم - لیلی و مجنون

لیلی و مجنون سومین مثنوی از مجموعه مثنوی‌هایی است که به خمسه نظامی معروفند. بیشتر محققان اعتقاد دارند بن‌مایه‌های پراکنده این داستان برگرفته از اشعار و افسانه‌های فولکلور در زبان عربی است که نظامی آن را ایرانی‌سازی کرده است. گرچه نام لیلی و مجنون پیش از نظامی گنجوی نیز در اشعار و ادبیات فارسی به چشم می‌خورد، ولی نظامی برای نخستین بار، آن را به شکل منظومه‌ای واحد به زبان فارسی در ۴۷۰۰ بیت به درخواست پادشاه شروان به نظم کشید. نظامی خود از بابت این سفارش ناراضی و بی‌میل بوده و کار را در چهار ماه به پایان برده است.

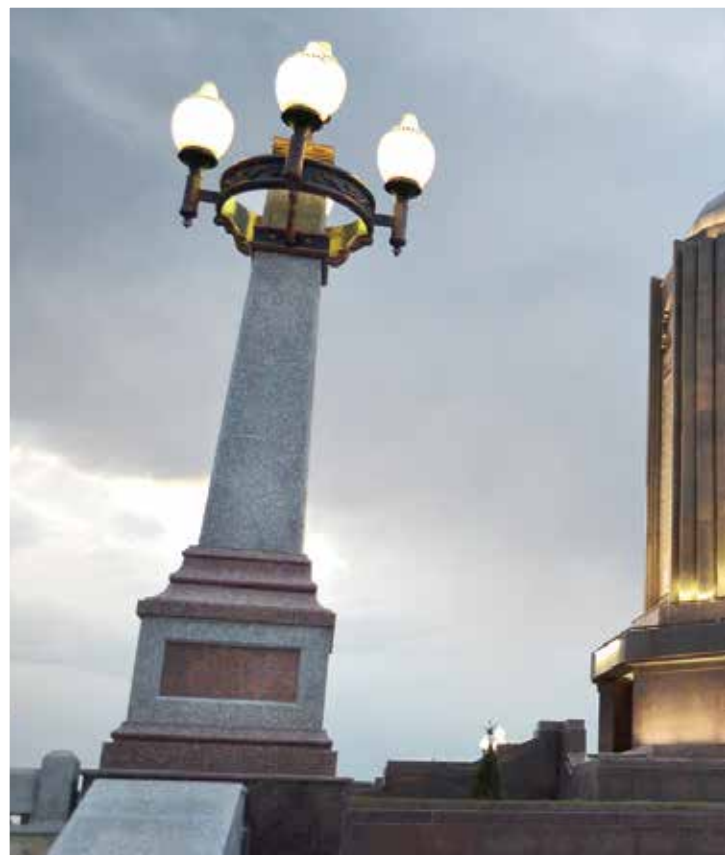
منظومه لیلی و مجنون در مقایسه با منظومه خسرو و شیرین از همین شاعر، به درک تفاوت‌های فرهنگی اعراب و ایرانیان کمک می‌کند. شخصیت‌های داستان در روایت نظامی قراردادی بوده و تحول زیادی از حوادث داستان نمی‌پذیرند. منظومه لیلی و مجنون به زبان‌های مهم غربی ترجمه و منتشر شده است.

چهارم - هفت‌پیکر

هفت‌پیکر یا بهرام‌نامه یا هفت‌گنبد، چهارمین منظومه نظامی از نظر ترتیب زمانی و یکی از دو شاهکار او از لحاظ کیفیت است. این منظومه آمیزه‌ای از جنبه حماسی و غنایی است، به این معنی که بخش هفت‌گنبد تماماً دارای روح غنایی و تخیل رمانتیک است، ولی بخش تاریخی گونه، گرچه سعی شاعر بر ترسیم چهره‌ای حماسی برای بهرام بوده، آمیزه‌ای از جنبه حماسی و عناصر غنایی است. هفت‌پیکر از گذشته یکی از مضمون‌های اصلی نگارگری‌های ایرانی. هندی بوده است. هفت‌پیکر ستایش داد و رفق و نکوهش ستم و بیراهی است.

پنجم - اسکندرنامه

اسکندرنامه شامل دو بخش است: شرفنامه و اقبال‌نامه. نظامی در سرودن این مثنوی از منابع مختلفی که درباره اسکندر وجود داشته، استفاده کرده است. بخش دوم کتاب هم اقبال‌نامه یا خردنامه با نیایش پروردگار و نعت پیامبر اسلام آغاز می‌شود و سپس با افسانه‌هایی چون افسانه ارشمیدس با کنیزک چینی، افسانه ماریه قبطیه، افسانه خراسانی و فریب‌دادن خلیفه ادامه می‌یابد. از دیگر داستان‌ها و حکایات کتاب می‌توان به ذوالقرنین دانستن اسکندر، داستان او با شبان دانا و احوالش با سقراط یا گفت‌وگوی حکیم هند با او و هفت حکیم دیگر اشاره کرد.

آرا به ارائه و تعلیم افکار و اعتقادات خود در میان خاص و عام بپردازد.

شعر نظامی بیش از هر چیز به خاطر تصاویر خاصش مورد توجه اهالی ادبیات قرار می‌گیرد. او را نقاش چیره‌دستی می‌دانند که به آسمان با دقت نظر ظریف یک مینیاتور بست نگاه می‌کند. جهان نظامی نقاش، همان جهانی است که بستر پیدایش عرفان، شعر صوفیانه، موسیقی و نقاشی سنتی بوده است.

جهانی شفاف که در آن حقیقت اشیا آن‌طور که وجود دارد دیده می‌شوند نه آنچنان که امروز دیده می‌شوند. دلبستگی نظامی به نقاشی، در لایه‌ای ابیاتش چون چراغی می‌درخشد، تا آنجا که باد را هم به این کار فرمان می‌دهد «داده نقاش باد شبگیری / آب را حلقه‌های زنجیری». نظامی از نقاشی به معماری می‌رسد. او در عین شاعری و نقاشی، همچنان معماری است زبردست که هنر نظم‌دادن به فضا را خوب می‌داند. او هندسه‌دانی است که اندازه رمزی همه پدیده‌ها را می‌فهمد. بخشی از زیباترین بازی‌های زبانی نظامی به رفت‌وآمد روز و شب اختصاص دارد، مثلاً می‌گوید: هزاران نرگس از چرخ جهانگرد / فرو شد تا برآمد یک گل زرد و این گل زرد خورشید است و آن هزار نرگس هم ستاره‌ها. این همه خیال‌انگیزی را ترکیب کنید با قدرت شگرف او در داستان‌گویی. حتما شما هم مجذوب این ترکیب جادویی خواهید شد.

ازجمله خصوصیات زبانی و هنری نظامی است که به تصاویر شعری او نیرو و دقت بیشتری بخشیده است. نظامی را باید برترین و در واقع سرآمد داستان‌پردازان غنایی زبان فارسی به شمار آورد.

شیوه شاعری نظامی پس از او مورد نظر بسیاری از شاعران و سرآمدان شعر فارسی قرار گرفته و حتی بسیاری سعی کرده‌اند مثنوی‌هایی مانند او بسرایند. جامی، امیر خسرو دهلوی، خواجوی کرمانی، وحشی بافقی، عرفی شیرازی و بسیاری شاعران دیگر همه مقلد شیوه نظامی هستند و تلاش می‌کنند نظمی شاعرانه و اصیل مانند او بسرایند، نظمی که راوی داستانی هم باشد و همان‌طور که نظامی سرآمد کرده، برای آنها هم اقبال بیاورد، اما در مسیر هنر، تقلید چه کسی را ماندگار کرده است؟

